

Тарас Коростильов

**ПИТАННЯ РЕФОРМИ КАЛЕНДАРЯ
У ВІЗАНТОЛОГІЧНОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ТУРЦЕВИЧА
(неопублікована стаття до “Візантологічного збірника”)**

20–30-ті роки ХХ ст. в історії вітчизняної історичної науки характеризуються своєрідним відродженням інтересу до античної спадщини. Незважаючи на помітний занепад викладання дисциплін класичного блоку, протягом українських визвольних змагань 1917–1921 рр. і надалі в інтелектуальній сфері залишалися фахівці з якісною підготовкою, котрі продовжували наукову діяльність у галузі класицизму. В Україні ці сили гуртувалися як навколо літературних гуртків, на зразок неокласиків, так і в середовищі старих наково-педагогічних кадрів. Помітне пожвавлення наукового життя візантиністів з 1923 р. відзначав О. Полулях у своїй статті “Візантинізм, як об’єкт наукових студій”: “З’являються, хоч ще й небагато¹, монографічні праці з візантинознавства, знову виходить “Византийский Временник”. Засновуються спеціальні наукові візантологічні заклади; так, напр[иклад], при Всесоюзній Академії наук утворилася Російсько-візантологічна історично-словникова комісія, що бере участь в міжнародному підприємстві – нового видання словника Дюканжа; проектується там також кабінет і музей російського Візантинознавства”². Важливим науковим осередком була Комісія для вивчення візантійського письменства та впливу його в Україні, або скорочено – Візантологічна комісія. Характеристика діяльності цієї комісії, як і аналіз її наукової спадщини, заслуговують окремого дослідження. Разом з тим, варто звернути увагу на деякі аспекти її роботи, що не втрачають своєї актуальності і в сучасній українській науці.

Візантинознавство в країні переможного пролетаріату перебувало далеко від основних магістралей науки. На загал, матеріальне забезпечення вчених співробітників залишало бажати кращого, недовіра з боку влади до “старих професорів” і, чи не найголовніше, суттєве ускладнення міжнародних наукових контактів – все разом створювало умови, коли вчений працював або для задоволення внутрішніх інтелектуальних потреб,

¹ Див.: *Лозовик Г.Н.* Десять лет русской византологии (1917–1927) // Историк-марксист, 1927, № 7, с. 228–238.

² ІР НБУВ, ф. 19, од. зб. 22788, арк. 12.

або на дуже віддалені перспективи. Однією з найважливіших перспектив, недооцінених багатьма сучасними дослідниками давньої та середньовічної історії, було створення україномовної галузі візантинознавства, що мала бути орієнтована на вивчення впливу візантійської культури на населення і території України. На відміну від початку ХХ ст., сьогодні устатіє для багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених продовжує бути *non legitur*. З огляду на це, звертає на себе увагу дослідження ніжинського вченого І. Турцевича про проект календарної реформи у Візантії.

Стаття “Проекти виправити юліанського календаря у Візантії” була написана не пізніше першої половини 1929 р. для друку у збірці Візантологічної комісії ВУАН. Відомо, що збірка так і не була опублікована³. Вірогідно, що частину матеріалів збірки було повернуто авторам. Більшість візантологічних статей, з якими вдалося ознайомитися в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, було написано українською одразу, або перекладено в процесі підготовки до друку. Невелика за обсягом робота Турцевича привертає до себе увагу як спроба інтегрувати значний науковий доробок автора в молоду українську науку. Українська не була рідною для ніжинського вченого, білоруса за походженням, однак він володів нею досконало. Знання мови народу, серед якого Турцевич прожив 63 роки, 59 з яких було віддано самостійній науково-педагогічній діяльності, дозволяло йому робити оригінальні переклади з грецької та латини і пропонувати ширшому українському загалові власні розвідки з історії давньої культури⁴.

Звертання до календарної тематики у друкованих працях Турцевича не були рідкісними, хоча залишалися малопомітними через свою допоміжну роль. У монографії “Культ Вести в давньому Римі” автор звертався до історії римського календаря в описі окремих новорічних ритуалів згаданого культу⁵. В об’ємній рецензії на переклад творів Тацита він використовував відображення чисел місяця римського календаря для показу некоректності дослівного перекладу датування стосовно правил російської мови. Поширений і в сучасних російських перекладах принцип

³ *Чередниченко А.М.* Візантологічні студії в Українській Академії наук (1919 – середина 1930-х рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. К., 2009, с. 137; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. К., 2007, с. 117.

⁴ *Коростильов Т.* Духовна єдність зі свободою особистості: три тексти професора І.Г. Турцевича // *Ніжинська старовина.* 2008, вип. 6(9), с. 174.

⁵ *Турцевич И.* Культ Весты в древнем Риме // *Сборник статей по классической древности, издание Киевского Отделения Общества Классической филологии и педагогики.* К., 1887, вып. III, с. 219–223.

дослівної передачі латинського *ante diem* (в N-й день до...), на думку Турцевича, не передає суті явища і є небажаним⁶. Слід додати, що не передає астрономічної суті явища ретроспективного рахунку днів від найближчої ключової дати (*Kalendae, Idus, Nonae*) *включно з цією датою*.

Окремі моменти з історії календаря в римській культурі зустрічалися і в інших друкованих роботах Турцевича, однак, значно важливіше місце ця тема посідала в лекціях та доповідях вченого, що не були опубліковані. Основною темою в цих роботах був календарний цикл язичницьких релігійних свят давніх римлян, і, особливо, святкування завершення року і початку наступного. Цей момент дозволяв Турцевичу виділити в римській культурі характерний релігійний консерватизм, що був причиною поєднання християнської та язичницької обрядовості у низових, народних святкуваннях Різдва і Нового року.

31 січня (за ст. с.) 1896 р. І. Турцевич на засіданні Історико-філологічного товариства зачитував реферат “Про святкування нового року у римлян, порівняно із сучасними звичаями”⁷. У цій роботі автор говорив про звичаї та обряди, що супроводжували святкування в Римі січневих календ, особливо в IV–V ст. н. е., про продовження римської обрядової традиції у європейських народів за доби Середньовіччя та у марокканських берберів Нового часу, що продовжували користуватися юліанським календарем. Стаття з неопублікованого “Візантологічного збірника” була продовженням і переробкою цієї доповіді. Вказівка К. Харламповича на розвідку Сумцова про спроби католиків ввести григоріанський календар на територіях України і Білорусі давала Турцевичу можливість розширити розгляд питання релігійного консерватизму на православні народи східної Європи – населення, що тривалий час перебувало під значним впливом римсько-візантійської культури. Однак ніжинський вчений у своїй роботі не дає розгорнутого аналізу та оповіді про ці події, а, більшою мірою, групує джерела та історіографію для розгляду питання. Структурно запропонована стаття Турцевича розпадається на два блоки: потреба реформи юліанського календаря та огляд консервативних сил, що виступали проти впровадження нового – григоріанського. При тому ці пункти не обґрунтовуються методами астрономії та математики, як того можна було б чекати від робіт на календарну тему, а тільки

⁶ Турцевич І. Новый русский перевод сочинений Тацита. Рецензия перевода г. Модестова и несколько экскурсов к Тациту // ЖМНП, 1889, № 12, с. 54.

⁷ Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине. Нежин, 1899, Т. II, Отдел I, с. 45.

підкріплюються свідченнями авторитетних авторів. Така тезовість подачі матеріалу і не завжди коректне наведення цитат пояснюється багатолітнім досвідом викладання старожитностей і написання наукових робіт, організованих за антикварним принципом систематизації⁸. Автор уникає нав'язування читачу власної точки зору на історичні події та власного історичного наративу. Така, безумовно, позитивна у викладанні історії риса, для читача, необізнаного в загальноісторичному та загальнокультурному контексті джерел, є дещо надлишковою і суттєво ускладнює сприйняття наукової спадщини І. Турцевича загалом та запропонованої статті зокрема. Водночас, ця тезовість і антикварність є важливою і невід'ємною частиною наукового методу філологів-класиків ХІХ ст., серед яких постать ніжинського професора І. Турцевича посідає не останнє місце.

Рукопис статті І. Турцевича “Проекти виправити юліанського календаря у Візантії” зберігається в Ніжинському відділі Державного архіву Чернігівської області, фонд 6112, опис 1, спр. 284 (на 4-х аркушах). Текст подається в оригінальній орфографії, іншомовні цитати і посилання приведено до сучасних мовних норм. Фрагменти грецькою мовою – за редакцією М. Домбровського (м. Львів). Курсивом виділено підкреслення, коментарі та посилання (*) І. Турцевича. У тексті статті збережено авторське написання власних назв, утворених від них слів та назв місяців, у тому числі у випадках, коли в оригіналі зустрічаються різні варіанти. Окремо слід зауважити, що цитати з Григори подаються в редакції Турцевича, оскільки в деяких випадках вони відрізняються від перекладу Шалфеєва і мають сліди коригування за греко-латинським виданням Міня (Patrologia Graeca, vol. 148), в тому числі – послідовну передачу грецького βασιλεύς, як імператор, що є характерним для робіт ніжинського вченого, як прихильника теорії континуїтету.

⁸ Докладніше про антикварний метод і його місце в історичній науці див.: *Momigliano Arnaldo. Ancient History and the Antiquarian // Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 1950, vol. 13, No. 3/4, pp. 285–315.*

Іван Турцевич

Проекти виправити юліянського календаря у Візантії

У відомій, дуже поширеній праці Бокля⁹ “Історія цивілізації в Англії”, російський переклад Бестужева-Рюміна й Тіблена, [зазначено], що славетний астроном кінця XV й початку XVI в. Штефлер один із перших показав, якими засобами виправити помилки в юліянському календарі¹⁰. Проф. С. Чорний¹¹ в своєму “Курсе описательной астрономии”, каже: “Уже с XV столетия начали раздаваться голоса о необходимости реформировать календарь. Римские папы в особенности предпринимали шаги в этом направлении”¹².

В дійсності проекти, як виправити юліянського календаря висувалися вже мало не в XII й XIII в. в Рожера Бекона тощо. Про неправильності святкування Великодня в XIV в. писав Isac Monachus. На Констанцькому соборі (1414 р.) теж було порушено питання про реформу календаря. Папи Миколай V і Сікст IV невдало бралися до цієї справи. Окремий, спеціально для цієї мети обраний Комітет Лятеранського собору (1516 р.) ухвалив відкласти цю справу, бо відомий математик Копернік визнавав з наукового погляду, що реформа ще передчасна. Про ці й дальші такі спроби див. у Лерша¹³ (Lersch) “Einleitung in die Chronologie etc.”¹⁴ (стор. 80 й далі).

Дивно, що Лерш у своїй книзі зовсім не згадує про подібні спроби в Візантії¹⁵. Він каже тільки, що вже на соборі 325 року відзначено було деяку неточність у тогочасному календарі. А потім ця неточність усе збільшувалась, і візантійці знали це, не ігнорували цього й пропонували способи виправити, зреформувати календаря. Дещо можна знайти про це в енциклопедичних словниках, а ми подамо відомості докладніші.

⁹ Бокль Генрі Томас (1821–1862) – англійський історик і соціолог. Автор незавершеної книги “Історія цивілізації в Англії”.

¹⁰ Бокль Г.Т. История цивилизаций. История цивилизации в Англии: в 2 т. [пер. с англ. А.Н. Буйницкого]. М., 2000, т. 1, с. 179.

¹¹ Чорний С.Д. (1874–1956) – російський і український астроном. З 1923 по 1939 – професор Київського університету і директор Київської астрономічної обсерваторії.

¹² Черный С. Курс описательной астрономии // Варшавские университетские известия, 1916, кн. I–II, с. 434.

¹³ Лерш Бернгард Максиміліан (1817–1902) – німецький вчений, лікар, натураліст, історик науки.

¹⁴ Lersch B.M. Einleitung in die Chronologie. zweite umgearbeitete und stark vermehrte Auflage. II Teil: Der christliche Kalender, seine Einrichtung, Geschichte und chronologische Verwertung. Freiburg im Breisgau. 1899.

¹⁵ Згадки про проекти реформи юліанського календаря в монографії Лерша присутні, хоча і в не надто широкому викладі. Див.: Lersch B. Op. cit., s. 81.

М. Сумцов¹⁶ у статті “Исторический очерк попыток католиков ввести в Южную и Западную Россию Григорианский календарь” (Киевская Старина, том XXI. (1888))* подає відомості, що Матфій Властар, учений чернець Грецької церкви уже в першій половині XIV в. зазначив хиби юліянського календаря та що подібне зауваження зробив другий візантійський письменник Нікіфор Григора¹⁷. Останній про свою пропозицію зреформувати календаря досить докладно розповідає в своїй “Римській історії”, VIII, 13. Цей учений філософ, богослов, астроном і історик подав свого власного проєкта імперат[орові] Андронікові II (Палеологові). Він оповідає: “Присутствовавшие – дело происходило в императорском дворце – причинили мне много затруднений, не легко понимая, в чем дело, и, если бы не император (он один понимал, что я говорил, и воспользовался случаем ясно обнаружит перед всеми свою редкую сообразительность), если бы он не оказал мне особенного внимания и не дал полной свободы моему слову, то, вероятно, я вскоре вышел бы оттуда с насмешками и бесчестьем¹⁸”. Підперши доводами свою реформу, Григора пише далі: “Все эти мои соображения император выслушал с удовольствием и, конечно, не замедлил бы к исправлению этого дела, если бы не побоялся произвести тем волнение между простыми людьми и разделения в церкви; вот почему он оставил нерешенным этот вопрос. “Не легко, говорил он, согласить всех наших единоверцев и склонить на такое исправление; да и праздновать Пасху по своему не согласно с другими тоже не очень хорошо. Таким образом он нашел более удобным оставить дело так, как оно было до него; а мне кажется, что удобнее было бы сделать напротив. Если нельзя было бы склонить всех единоверцев к такому исправлению в один год, то можно бы сделать это в два, три года, как в древности бывало не раз. Но по упомянутой причине мнение императора взяло над нашим перевес”¹⁹”.

Порушити це питання знову пізніше перешкодили, певне, політичні обставини: проти Андроніка II повстав його внук і позбавив його влади, а ще пізніше почалася друга усобиця між Палеологами та Іваном

¹⁶ Сумцов М.Ф. (1854–1922) – російський і український фольклорист, етнограф і літературознавець. Дійсний член ВУАН (з 1919 р.).

* Вказівку на цю статтю нам дав К. Харламович.

¹⁷ Сумцов Н. Исторический очерк попыток католиков ввести в южную и западную Россию григорианский календарь // Киевская старина, 1888, т. XXI, с. 236.

¹⁸ Григора Никифор. Римская история / [пер. с греч. под ред. П. Шалфеева]. СПб., т. 1, 1862, 564 с. / Византийские историки переведенные с греческого при с. петербургской духовной академии.

** Якби проєкта Григора було ухвалено й виконано, то новий календар, можливо, був би Палеологівським або Григоринським, а не Григоріанським.

Кантакузином, що ускладнилась гострими соціальними противенствами; крім того, під час релігійних суперечок Григора рішуче виступив проти імператора (Кантакузина) та відомого Григорія Палами, його було засуджено соборно й він підпадав під усякі переслідування, як ересіарх. До нас дійшла Досифея, патріарха Єрусалимського *ἱστορία τῆς αἵρέσεως Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνων, καὶ τῶν κατ' αὐτῆς ἀγίων συνόδων, καὶ προλεγόμενα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ ἐν ἀγίοις πατριάρχου Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπερ ἐκεῖνος συνέγραψε κατὰ τῶν συγγραφέων ὑπὸ τοῦ αἵρεσιάρχου Νικηφόρου τοῦ Γρηγοῦ ὑπὲρ τῆς αἵρέσεως ταύτης* і ці самі *λόγοι ἀντιρρητικοί Φιλοτέα**.

Професор і академік К. Крумбахер¹⁹ у своїй *Geschichte de Byzantin[ischen] Literatur* теж говорить про проєкт Григора. Солідністю знаннів, дотепністю, ідеальним захватом і міцною вдачею він, на Крумбахерову думку, стоїть поруч з найбільшими діячами Західного Відродження. Зазначивши, що пізніше й інші візантійці виступали з тим самим, як, напр[иклад], Ісаак Аргір, він додає: “Дивна іронія долі! Греки першими замислили зреформувати календаря, а коли реформу справді перевів Рим, зреклися приєднатися до неї”²⁰... Греки, а за ними росіяни й інші православні народи не прийняли виправленого календаря, як папського, латинського. З практичного погляду важливо знати, знаючим нагадати, а незнаючих познайомити з тим, що й протестанти теж довго не приймали Григоріанського календаря і теж на тій підставі, що реформа виходила з Риму, від папи. У серед[овищі] католиків ця новина не швидко прийнялася зовсім, а найдовше й найрішучіше повставали проти неї протестантські монархи й учені. Так, наприклад, академічний сенат Тюбінгенського університету зовсім ігнорував нового календаря, як такого, що походив від папи, тобто антихриста, й т[ак]е і[нше]. Славетний астроном Кеплер коли ще був протестантським богословом, виступив р. 1594-го в оборону Григоріанського календаря і провадив потім її як математик, але успіху не мав²¹. По деяких містах Германії, напр[иклад], у Франкфурті

* Див.: *Τόμος Ἀγάπης Κατὰ Λατίνων συλλεγείς καὶ τυποθεῖς παρὰ Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ ἐκλαμπροτάτου αὐθέντος καὶ ἡγεμόνος κυρίου Ἰωάννου Ἀντιόχου Κωνσταντίνου βοεβόδα πάσης Μολδοβλαχίας. Ἐν ἔτει 1698. В цьому величезному Τόμος наприкінці є цікаві *Περὶ τοῦ καινοτομηθέντος καλενταρίου παρὰ Λατίνων ἐπιστολαὶ τινες (патріархів) Πράξις συνοδικῆ ἐν ἧ καὶ ἀποβολὴ τοῦ νέου καλενταρίου, ἧτοι τῆς περὶ τὸ Πάσχα λατίνων καινοτομίας* [σ. 538–540].*

¹⁹ Крумбахер Карл (1856–1909) – німецький вчений-візантиніст. Автор праць з візантійської літератури, візантійської та новогрецької філології.

²⁰ *Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des ost-römischen Reiches* (527–1453). München, 1891, s. 93.

²¹ *Lersch B. Op. cit.*, s. 121.

на М[айні] та в Аугсбурзі доходило до народних розрухів через новий календар. Допіру р. 1700, на вимогу славетного Ляйбніца, протестанти Німеччини прийняли виправленого імперського календаря; цей останній трохи відрізнявся від папського до 1775 року, коли в усьому прилучився до нього.

На останку додамо одну довідку про Юліанський календар, що вже не може мати для нас жодного практичної ваги, а все таки досить цікава. Виявляється, деякі магометане теж чітко додержувалися юліанського календаря.

У названій книзі Лерш каже, що юліанський календар ніби то (*angeblich*) залишається ще в магометан, кочівників по пустелях Феца, Туата й інш²². А замість цього “нібито” ми можемо подати точну довідку. Французький учений Тіссо²³ (*Tissot*) в своїй капітальній праці “Наукове дослідження Тунісу” (*Exploration scientifique de la Tunisie*, 1884) каже таке: “Я констатував, що в Мароко ще й тепер уживають римського календаря – рівнобіжно з арабським; останнім користуються виключно тільки при актах життя політичного, громадського й релігійного, а того другого вживають, коли справа стосується різних фаз із життя хліборобського. Назви місяців у цьому хліборобському календарі такі: Женаїр, Февраїр, Марс, Ебріль, Майо, Жуніуш, Жуліуш, Агошт (Гошт), Шутембір, Октубір, Нуембір, Дужембір. Немає потреби пояснювати, що 1-е січня цього календаря відповідає 13-му січня нашого стилю. Отже, велике хліборобське свято, Ансера, що справляють тут у день літнього сонцестояння, припадає на 13 день пізніше від нашого св. Івана (24 червня). Маскере²⁴ з свого боку спостерігав у Оресі²⁵ подібні звичаї, що походять, безперечно, від римсько-християнських часів. Різдвяні свята справляють під ім’ям “Добрий Іні” в Менаа у племені Шауйя Руманія. За вісім день перед новим роком жінки міняють камінь в огнищі й обмазують його новою глиною. День Нового року називається в тій місцевості “Іннар” (январ). Напередодні нового року справляють уночі бенкет, на якому подають м’ясо й яйця; з того самого приводу миють усю одягу й міняють усі речі, що були в ужитку”²⁶.

ВДАЧОН, ф. 6112, опис 1, спр. 284, арк. 1–4, автограф

²² *Lersch B.* Op. cit., s. 127.

²³ Тіссо Шарль-Жозеф (1828–1884) – французький дипломат, археолог, дослідник давньої історії Північної Африки.

²⁴ Маскере Еміль (1843–1894) – французький антрополог, етнолог, лінгвіст. Фахівець з берберсько-туарегських племен Північної Африки.

²⁵ Орес – гірський масив на кордоні між Алжиром та Тунісом. Північно-західна частина Атлаських гір.

²⁶ *Tissot Ch. J.* *Exploration scientifique de la Tunisie: géographie comparée de la province romaine d’Afrique.* T. I. Paris, 1884, p. 314–316.